

Ю. О. Пуголюк

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В статті розглядається планування поселень роменської культури на матеріалах Новотроїцького та Донецького городищ, а також Полтавського поселення, які репрезентують ранній, середній та пізній етапи розвитку роменської культури, відповідно.

Ключові слова: роменська культура, середньовіччя, планування поселень.

Одним із важливих критеріїв для характеристики поселень роменської культури є питання їх внутрішнього планування. До сьогодні ще не з'ясовано, що ж було головним елементом забудови слов'янського взагалі, та сіверянського поселення зокрема, — окремий будинок чи житлово-господарський комплекс (садиба), до кінця не з'ясованим залишається і сам характер забудови — хаотичний, лінійно-рядовий чи вуличний. Така ситуація, у першу чергу, пов'язана з тим, що переважна більшість пам'яток роменської культури не розкопувалася широкими площами. Проте відомі зараз матеріали з поодиноких поселень, на яких широкомасштабні дослідження все ж мали місце, роблять необхідним звернутися і до цього питання в контексті пропонованого дослідження.

Перш ніж перейти до огляду планування поселень роменської культури, слід зупинитися на кількох питаннях. Перше стосується характеристики чинників, які відігравали провідну роль при доборі сіверянами місця розміщення майбутнього поселення. У сучасній науковій літературі є доволі усталеною точка зору, що носії роменської культури обирали для розселення ділянки, які панували над навколишньою територією, та максимально використовували природні умови для їхнього

захисту. З цього і випливала характеристика роменських поселень як городищ [Макаренко, 1925, с. 5; Ляпушкин, 1961, с. 218; Сухобоков, 1975, с. 57—59; 1985, с. 126; 1992, с. 38]. Проте із зростанням джерельної бази спостерігається певна зміна поглядів. Нині дослідниками роменської культури зазначається переваження відкритих селищ над городищами [Григорьев, 2000, с. 54; Енуков, 2005, с. 85—91]. Хоча таке співвідношення між поселеннями фіксується значно північніше — у Посеймі, де їх кількість перевищує 250 одиниць [Енуков, 2005, с. 85]. У зоні розселення південно-східної групи сіверян спостерігається дещо інша ситуація [Приймак, 1999]. За наявними на сьогодні археологічними джерелами, у межах розселення зазначеної групи сіверян, такого переважання відкритих селищ над городищами не існує. Поблизу практично кожного укріплення роменської культури знаходиться лише одне селище, хоча в деяких випадках їх взагалі не зафіксовано [Білоусько та ін., 2004, с. 38, карта 15.1]. Можливо, що таке розміщення пам'яток є специфічною рисою цієї території, так би мовити, певною формою пристосування сіверянської людності до життя на кордоні із Диким полем. Зауважимо, що в басейні Сіверського Дінця, на кордоні із Хазарським каганатом, також ще невідомі відкриті селища, а провідним типом поселень є саме укріплення — городища [Колода, 2005, рис. 1]. Так чи інакше, а все ж поки що немає однозначної відповіді на це питання. Вірогідно, її поява — справа майбутнього комплексного дослідження, із врахуванням специфіки розселення носіїв роменської культури, а також особливостей розвитку окремих територій Сіверської землі. Але варто зауважити, що на сьогодні, на території південно-східних сіверян

поступово виявляються відкриті селища (хутори?). Мова йде про пункти Сені 2 [Юренко, 1977, с. 7], Глинське 4 [Шерстюк, 2007], Велика Рублівка-І (повідомлення А.В. Гейка).

Друге питання стосується власне топографії поселень. У результаті аналізу матеріалів відомих на сьогодні пам'яток, О.В. Григор'єв дійшов висновку, що протягом свого існування населення роменської культури опанувало практично всі придатні для життя ландшафтні зони, а в ІХ—Х ст. сіверяни почали освоювати і плато високих корінних берегів рік [Григор'єв, 2000, с. 55, 57, 58].

Також слід наголосити, що нерідко для своїх поселень роменські племена використовували невеликі городища раннього залізного віку, оточені системою валів і ровів. Встановлено, що використовувалися лише невеликі городища, котрі відповідали фортифікаційній традиції сіверян [Коротя, 2004, с. 51].

Отже, носії роменської археологічної культури мали сталі критерії для вибору місць свого проживання, в яких вони могли раціонально вести господарську діяльність, а наявність поселень із певними адміністративними чи оборонними функціями свідчить про формування територіальних структур в ареалі роменської культури.

Питання взаємного розміщення жител на роменських пам'ятках постало практично відразу після досліджень М.О. Макаренка на городищі Монастирище. Вчений зазначав, що найбільш плідними для розуміння розміщення жител одне відносно одного були б розкопки городища великими площами. У досліді 1906 р. відстань між трьома дослідженими житлами сягала близько 3,20 м, у наступні роки було зафіксовано відстань між житловими спорудами від 1,30 до 3,20 м. Але, внаслідок певної обмеженості в площі розкопів, М.О. Макаренку встановити взаємозв'язки між відкритими комплексами не вдалося [Макаренко, 1925, с. 10].

Уже після перших широкомасштабних розкопок на пам'ятках роменської археологічної культури І.І. Ляпушкін намагався знайти хоча б певні закономірності в розміщенні житлових будівель, проте, окрім їх скупченості, нічого іншого виділити ще не міг [Ляпушкін, 1961, с. 234, 235].

Повну хаотичність у розміщенні жител відмічали і в подальшому. О.В. Сухобоков зазначав, що на поселеннях роменської культури відсутнє спеціальне планування у розміщенні споруд за їх призначенням, а розміщення жител та господарських споруд залежало виключно від потреб окремої сім'ї [Сухобоков, 1975, с. 75; 1985, с. 126].

У статті присвяченій розвитку домобудівництва VIII—Х ст. на Лівобережжі Дніпра С.П. Юренко звернула увагу і на взаємне розташування жител [Юренко, 1984]. Аналізуючи матеріал із трьох поселень, розкопаних широкими площами, а саме з Волинцеве, Опішні

та Новотроїцького, дослідниця приходять до висновку, що житла на території поселень розташовані вільно, без будь-яких слідів спланованої забудови. У той же час акцентується увага на врахуванні при розміщенні жител умов рельєфу [Юренко, 1984, с. 34, 35, 44].

У найновіших дослідженнях, присвячених розвитку роменської культури, автори приходять, фактично, до висновків своїх попередників відносно проблеми планування роменських поселень.

На думку О.В. Григор'єва, головною проблемою у пошуках планувальних схем на поселеннях була відсутність внутрішньоконтекстної хронології. Такий стан речей призводив до того, що дослідники намагалися знайти систему в розташуванні різночасових будівель. Розглядаючи пам'ятки із внутрішньою хронологією (Велике Горнальське, Новотроїцьке городища та поселення у с. Горбове), О.В. Григор'єв приходить до висновку своїх попередників: ніякої помітної системи у взаємному розташуванні синхронних у часі жител немає, але, в той же час, він критикує твердження про скупчене розміщення будівель, аргументуючи його тим, що одночасні комплекси знаходилися на значній віддалі один від одного. У своїх побудовах він ставить під сумнів навіть сам пошук якихось закономірностей у розміщенні власне житлових споруд. Проте цей автор висуває гіпотезу про наявність садибної забудови, існування якої, на його думку, дозволило б по-новому розглянути питання забудови поселень роменської культури [Григор'єв, 2000, с. 76—79]. Подібні погляди на планування роменських поселень має і В.В. Єнуков, стверджуючи, що закономірностей у розташуванні об'єктів не спостерігається, оскільки не завжди можна встановити їх синхронність [Єнуков, 2005, с. 119, 120].

Отже, як можна переконатися із наведеного вище, практично всі дослідники, які тією чи іншою мірою торкалися питання забудови поселень роменської культури, одностайні у своїх думках щодо відсутності певної планувальної системи у них. Однак пошуки закономірностей у розміщенні будівель на території поселення все ж не припинялися. Цьому сприяло декілька моментів. У першу чергу це стосується доволі правильного розміщення будівель на площадці Донецького городища, що було явищем унікальним для роменської культури. Іншим важливим моментом стали дослідження на Великому Горнальському городищі, які виявили декілька хронологічних етапів його існування, і що головне — був обґрунтований факт різночасового існування житлових комплексів у межах одного поселення. Тобто пошук закономірностей у розміщенні жител не є вже таким марним, залишається відібрати критерії для вирішення цієї проблеми.

Однією з перших спроб можна назвати роботу Г.В. Борисевича та О.О. Узянова, які на при-

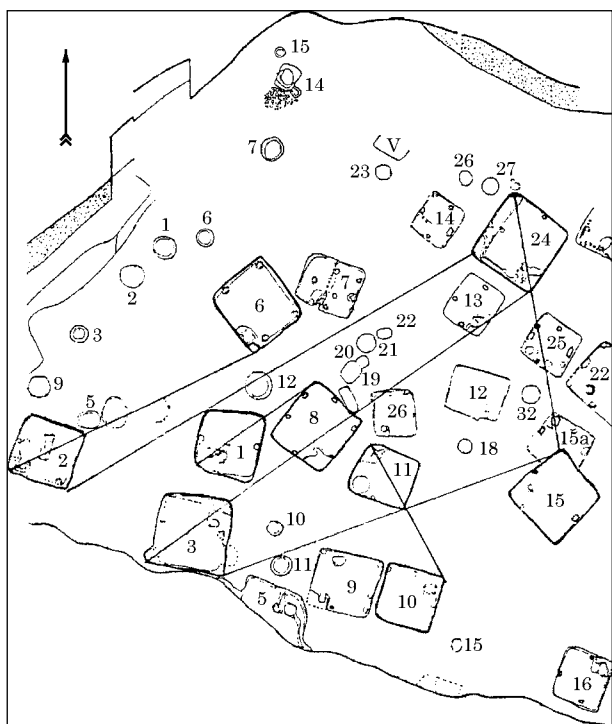

Рис. 1. Лінійна система на городищі Новотроїцькому (за Я.В. Бараном)

кладі Новотроїцького городища здійснили виокремлення етапів забудови цього населеного пункту [Борисевич, Узянов, 1987]. З часу розкопок питання характеру забудови городища не полишає дослідників і до сьогодні. І.І. Ляпушкін зазначав, що житлові будівлі розміщувалися досить скупчено на майданчику, без певної системи, хоча і припускав наявність декількох хронологічних етапів у його забудові.

Отже, аналізуючи взаємне розміщення жител на майданчику городища, Г.В. Борисевич та А.А. Узянов виділили декілька етапів його забудови. На першому етапі, на думку авторів, було зведено не менше 20 жител. Сім розташовано вздовж північного схилу в західній частині, інші 13 розташовані на східному плато. Групи жител роз'єднані неглибоким ровом та валом.

На другому етапі збільшується кількість жител у західній частині городища, їх кількість сягає 20, у той час як східна частина збудована лише трьома житлами. У цей ж час було засипано рів, у його південній частині збудоване житло. На цьому періоді відмічається зміна характеру забудови. Будівлі західної групи розташовані двома концентричними колами вздовж східного схилу пагорбу, дві найбільші за площею будівлі знаходяться на його вершині. Східна ділянка розмежована новим ровом та валом, цілком ідентичним із попереднім. Цей етап датується серединою IX ст. Всі будівлі гинуть у пожежі.

На третьому етапі найбільш заселеною залишається західна частина городища. Збудовано

вісім жител, які розташовані двома рядами вздовж південного схилу та на вершині пагорба. У східній частині наявні дві споруди. Поперечний рів закиданий. Етап датується кінцем IX — першою чвертю X ст. Таке планування дослідники пов'язали із топографічними умовами місцевості і виділили дві системи розташування споруд — на всій території городища житла орієнтовані довгими стінами вздовж горизонталей рельєфу, а на підвищенні, у західній частині — довільно [Борисевич, Узянов, 1987, с. 60—61]. Проте, незважаючи на детальний аналіз, здійснений авторами, значення роботи дещо втрачається, оскільки розширена публікація із наведеним планом забудови за хронологічними етапами так і не вийшла. Цей варіант забудови розкритикований М.Є. Персовим, котрий відкидає наявність поперечних валів та ровів та пропонує свій погляд на хронологію житлових комплексів. Стотно ж розміщення жител, то він дотримується думки, що забудова була вільною, а житлові будівлі розташовані одна від одної на відстані не менше 3 м [Персов, 1991, с. 85].

Дещо інше бачення стосовно забудови Новотроїцького городища, та й загалом слов'янських поселень I тис. н. е., має Я.В. Баран (рис. 1). Використовуючи в своїх побудовах систему діагональних прив'язок, дослідник обґрунтовує розміщення жител у межах одного поселення на основі родинних зв'язків його мешканців. Погоджуючись із висновком А.К. Байбурина про діагональний принцип організації житлового простору у слов'ян [1983, с. 184], Я.В. Баран зазначає особливу роль маркування кутів, півного та протилежного за діагоналлю від нього — красного для орієнтування майбутнього житла в межах поселення [2004, с. 35]. На підкріплення своєї гіпотези дослідник наводить і цілу низку етнографічно зафіксованих обрядових дій, які передували зведенню житла [Баран, 2004, с. 33—36]. Ці кути при будівництві нового будинку повинні знаходитися на одній лінії з одним із кутів більш раннього житла, визначаючи у такий спосіб місце розташування майбутнього будинку [Баран, 2004, с. 36]. Стосовно Новотроїцького городища Я.В. Баран зафіксував такі лінійні зв'язки серед групи будівель, яка розміщена в західній частині городища [2004, с. 26]. Відповідно до запропонованої ним схеми хронологічно житла розташовані наступним чином: № 6—№ 2; № 24—№ 3; № 8—№ 4; № 10—№ 11; № 15—№ 24. Окрім цього, частина з них ув'язана у дві групи, характерні для підсистеми лінійно ув'язаних дугоподібних структур. Це житла № 2, 4, 24 та № 3, 11, 15 [Баран, 2004, с. 27, рис. 15]. Незважаючи на те, що дослідником розглянуті не всі житла, все ж можливість існування такої системи підкріплюється аналогіями з інших пам'яток празько-корчацької та райковецької археологічних культур, а також

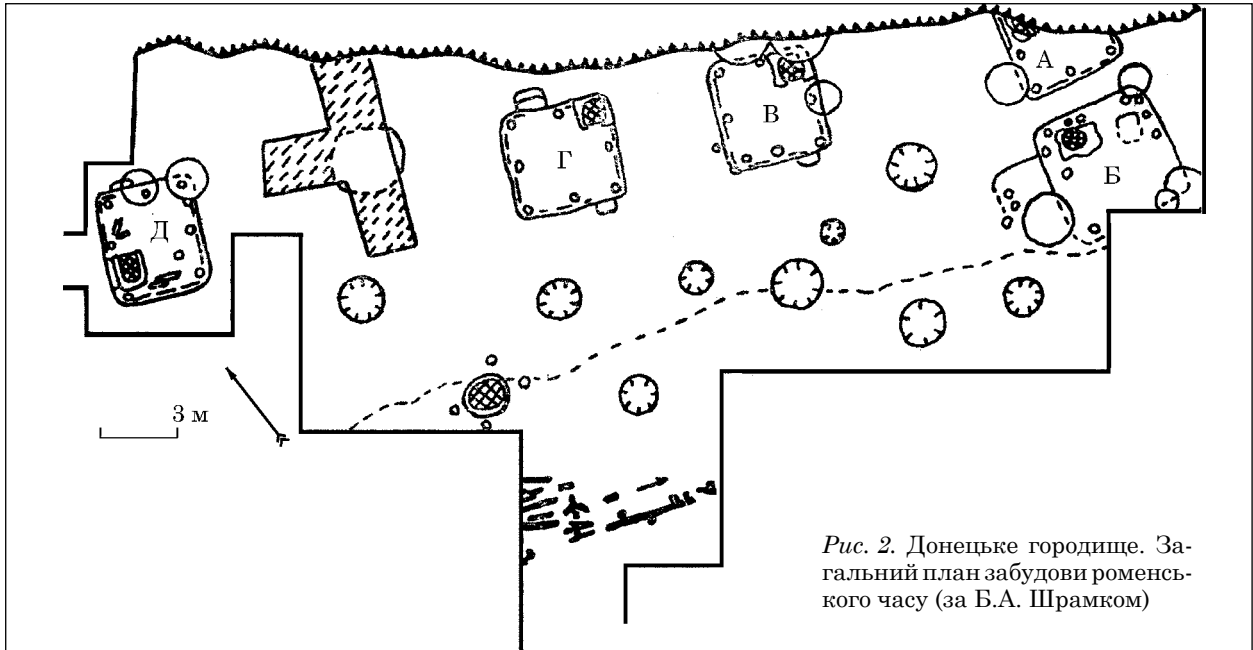

Рис. 2. Донецьке городище. Загальний план забудови роменського часу (за Б.А. Шрамком)

подібним плануванням слов'янських поселень Польщі, Німеччини, Чехії синхронних за часом [Баран, 2004, с. 26—27].

Вірогідно, що така ж система розміщення жител характерна і для іншої пам'ятки ранньороменського часу — Опішнянського городища. Проте для остаточного підтвердження існування описаної вище системи у плануванні цього городища існують певні перестороги. Це, зокрема, неповне вивчення території пам'ятки, відсутність внутрішньої хронології, а також певний відсоток житлових комплексів, які не пов'язані зі слов'янським етносом. Хоча наявність такої системи більш ніж вірогідна, з огляду на культурну та хронологічну подібність пам'ятки до поселень, де відмічена подібна лінійна система.

До спостережень зроблених Я.В. Бараном необхідно додати також і те, що житла зводилися не впритул одне до одного, як це вважалося раніше, а мали чітко регламентований порядок розміщення. Варто зазначити існування традиції не зводити нові будинки на місці старих, що добре простежено на Опішні та Новотроїцькому. Лише у двох випадках на Новотроїцькому городищі нові житла перекривали старі. Це житло 15, яке врізалось в кут житла 15а, а також № 39, яке перерізає кут житла № 44.

Для середнього етапу роменської культури надзвичайно інформативним стосовно характеру забудови виступає Донецьке городище (рис. 2). У ході археологічних досліджень 1955—57 та 1959—61 рр. було розкопано практично всю площадку городища, забудова якої мала досить регулярний характер. Розкопані житлові комплекси розташовані у лінію вздовж берега річки. Поруч із кожним житлом, на відстані від 3 до 6—7 м, знаходилась господарська яма. Таке їх розміщення і наштовхнуло автора

розкопок на думку про наявність вуличної забудови [Шрамко, 1962, с. 299—300]. Зазначене трактування забудови пам'ятки хоча і розглядалося як виняткове, та все ж було прийнято практично всіма дослідниками сіверянських старожитностей. Проте наявність елементів власне вуличної забудови була піддана критиці з боку О.Г. Дьяченка. Він наголошує на тому, що вуличне планування передбачає окреме розташування житлових та господарських будівель на протилежних боках вулиці, чого на Донецькому городищі не зафіксовано. Автор висловлює твердження, що внутрішня забудова городища повністю відповідає лінійній чи рядовій забудові давньоруського села, яка склалася у VIII—X ст. на території лісової смуги Східної Європи і специфічними рисами якої було розташування жител фасадами до річки, вздовж берега [Дьяченко, 1991, с. 42].

Для пізнього етапу опорною пам'яткою є Полтавське поселення. Тому на ньому варто зупинитися більш детально, оскільки видається можливим прослідкувати певну динаміку та характер забудови його території.

Заснування сіверянського поселення у Полтаві пов'язується із просуванням носіїв роменської археологічної культури у Нижнє Поворскля в IX ст. Власне з цього часу і починається формування території сіверянського, а згодом вже і давньоруського центру [Супруненко, 1999, с. 9]. Цей процес все ж не був разовою акцією. Він відбувався у декілька періодів.

Перш ніж перейти до огляду динаміки освоєння Полтавських пагорбів, потрібно коротко зупинитися на характеристичні топографічних умов, що впливали на розвиток урбанізаційних процесів. Територія, на якій сформувалося сіверянське поселення, є високим надворсклянським плато, на якому розташовані три панівні

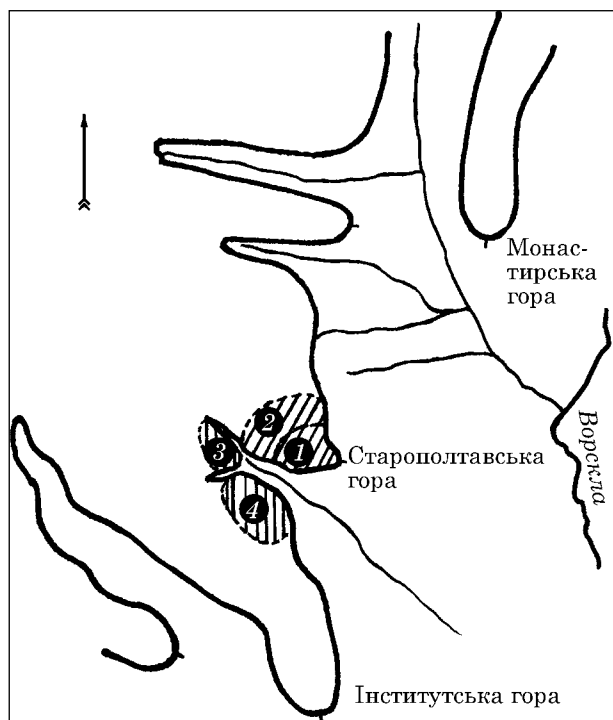

Рис. 3. Схема розміщення поселень роменської культури в межах м. Полтава (Топографічна основа: План Полтави 1800 р.). Умовні позначення: 1, 2 — городище та посад на Івановій горі; 3, 4 — поселення на Інститутській горі

висоти (з півдня на північ): Інститутська, Старополтавська та Монастирська гори. Означені топографічні доміанти розділені ярами — долинами невеликих струмків — приток Ворскли, що мали першочергове значення для розміщення поселення, оскільки були джерелом питної води.

Такі топографічні умови були цілком задовільними для влаштування сіверянами свого найранішого поселення на Старополтавській горі (рис. 3, 1). Як вже зазначалося, його виникнення припадає на IX ст. Зауважимо, що саме на цей час і припадає поява переважної більшості роменських городищ, як в ареалі усієї культури, так і в нижньоворсклинському мікрорегіоні [Сухобоков, 1975, с. 25—31; Григорьев, 2000, с. 55; Енуков, 2005, с. 63—68]. Вперше така локалізація обґрунтована В.Г. Ляскоронським, ним же наведено і опис решток цього укріплення [Ляскоронський, 1995, с. 35]. У подальшому ця гіпотеза була підтримана багатьма вітчизняними вченими [Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с. 7].

Археологічним підґрунтям для цього стали розкопки І.І. Ляпушкіна у 1946 р. В їх процесі, окрім господарських ям, досліджено також і три житлових об'єкти. Власне на них слід зупинитися детальніше. Матеріалів для чіткого датування не виявлено. Тому дослідник хронологічно розподілив їх наступним чином — із роменською культурою беззаперечно пов'язано житло В1, житла А та В2 датовано X—XIII ст.

[Ляпушкін, 1949, с. 72—73, 75]. Проте можна з певною вірогідністю вважати споруди В1 та А спорудами одного хронологічного етапу. На це вказує наявність печей, виготовлених в однаковій техніці. Вірогідно, що ці дві житлові будівлі слід датувати серединою IX — початком X ст. Цьому не суперечить і виявлений керамічний матеріал.

Окрім жител досліджених І.І. Ляпушкіним на Соборному майдані, комплекси, які датуються другою половиною/кінцем IX — початком X ст. виявлені і при розкопках на території кондитерської фабрики на початку 90-х рр. XX ст. [Супруненко, 1999, с. 11]. Тобто на місці одного з посадів, який безпосередньо примикав до городища (рис. 3, 2).

На користь того, що Соборний майдан є місцем первинного поселення свідчить і кількість знайдених на його території імпортованих передусім салтівського та арабського походження. До салтівського кола речей належить невелика, проте яскрава добірка знахідок. У заповненні житла А виявлено «...бронзову литу бляшку типу салтівського “дзеркала”, але меншого розміру (діаметр 4 см) і орнаментовану не з внутрішнього (де вушко), а зовнішнього боку: орнамент у вигляді розетки, облямованої обідком з трьох смужок ...» [Ляпушкін, 1949, с. 63, рис. 2, 1]. Відповідно до опису та малюнку, наведеному у публікації матеріалів, ця знахідка має аналогії в матеріалах Дмитрівського археологічного комплексу. Подібні вироби належать до кола амулетів, які походять переважно із жіночих поховань [Плетнева, 1989, с. 99, рис. 49, 9], і датуються другою половиною IX ст. [Плетнева, 2003, рис. 18]. Окрім цієї знахідки, відомо ще декілька прикрас — сережки та персні [Супруненко, 1998, с. 93, рис. 88, 1—4, 6].

Без сумніву найцікавішою імпортною знахідкою на цій ділянці є скарб арабських дирхемів. Він був виявлений у 1898 р. І.А. Зарецьким. До складу входило кілька сотень срібних арабських монет VIII—IX ст. [Супруненко, 1999, с. 12]. Скарб датується 882/883 рр. і належить до II періоду обігу куфичного срібла у Східній Європі (враховано 61 монету) [Кропоткин, 1978, с. 114; Янин, 2009, с. 119, рис. 17, 4, табл. I, II].

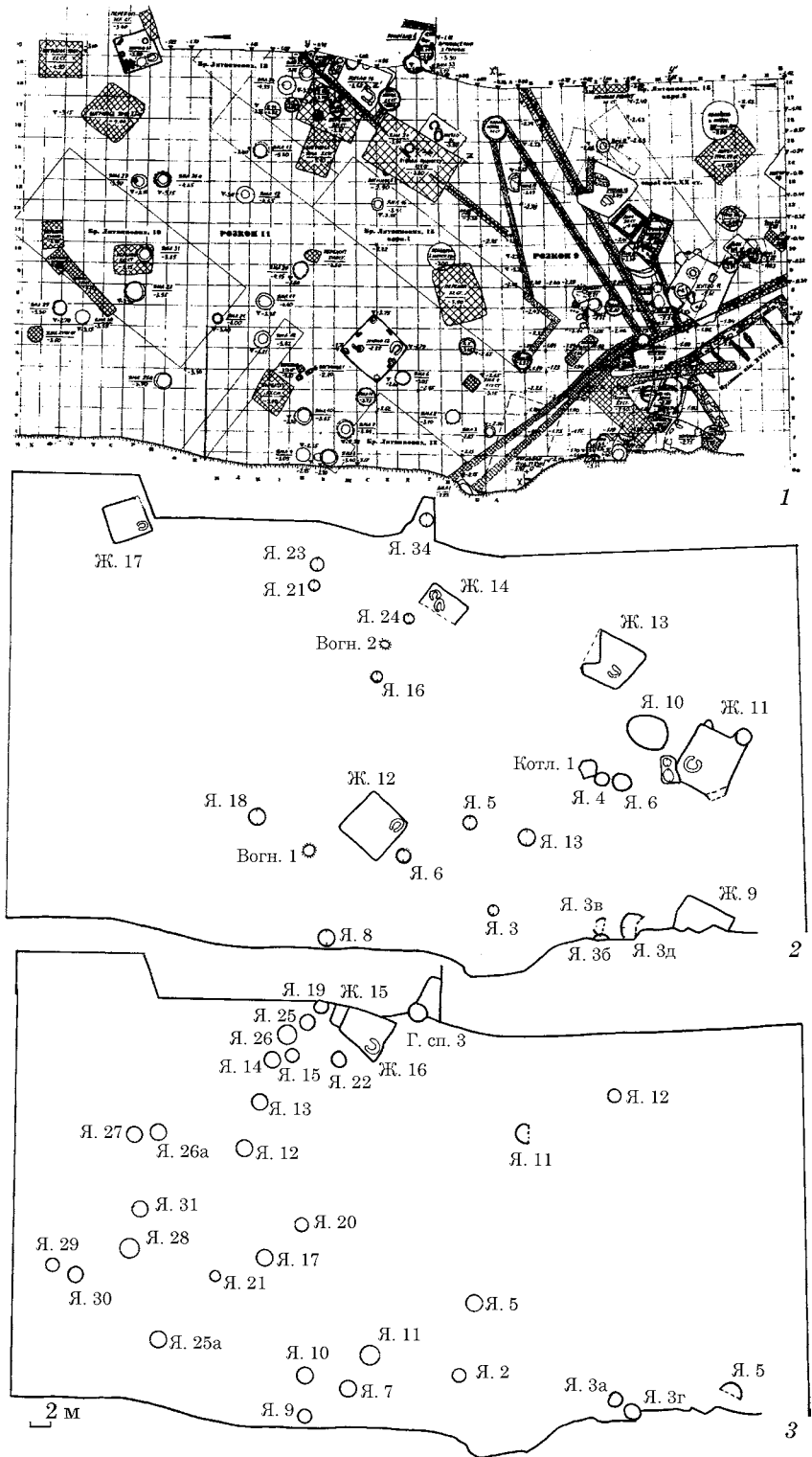
Таким чином, на території Соборного майдану спостерігається концентрація найбільш ранніх комплексів роменської культури, які представлені житловими будівлями, що датуються серединою IX — початком X ст. А також, значною, у порівнянні із іншими районами Полтавського сіверянського поселення, концентрацією салтівських імпортованих. До речі, до розміщення ядра поселення роменської культури на Старополтавській горі схилилися В.Г. Ляскоронський, І.І. Ляпушкін, О.В. Сухобоков, В.В. Приймак та О.Б. Супруненко.

Наступною містотворчою домінантою є Інститутська гора. На сьогодні її територія найбільш повно археологічно досліджена. Під час

Рис. 4. План ділянки посади літописної Лтави на Першотравневому проспекті (1) [Супруненко, 1998]; план розміщення житлових та господарських об'єктів кінця X — початку XI ст. (2); план розміщення житлових та господарських об'єктів XII—XIV ст. (3)

широкомасштабних археологічних розкопок проведених у 1997—99 та 2007 рр. досліджено значні площі забудови поселення часу літописних сіверян та Київської Русі. Слід зауважити, що досліджені в різних частинах Інститутської гори рештки житлової забудови за своєю концентрацією, принаймні для сіверянського етапу, дозволяють припускати наявність на цій території не менше двох селищ, відокремлених одне від одного природними межами. Перше селище розташоване на пониженій ділянці плато корінного берега Ворскли, яка обмежена ярами — відгалуженнями Мазурівського та Миколаївським, тобто на тій ділянці на якій проведено дослідження у 1997—99 рр. (рис. 3, 3). Інше селище розміщувалося на північній захід від Миколаївського яру, і, вірогідно, займало решту частини Інститутської гори, яку досліджували у 2007 р. (рис. 3, 4).

Під час охоронних археологічних досліджень на посаді літописної Лтави в 1998 р. експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології (керівник О.Б. Супруненко) у двох розкопах — № 9 та № 11 — виявлені залишки садибної забудови, котра належить до пізньороменського часу (рис. 4, 1). У процесі досліджень виявлено рештки шести напівземлянкових жител та значну кількість господарських об'єктів. У цілому житлові та господарські об'єкти складають окремі житло-господарські комплекси — садиби, які розташовані одна навпроти одної і майже збігаються за напрямком із сучасною вулицею Братів Литвинович [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с. 47—68].

Більш чи менш чітко виділяються межі чотирьох таких житлово-господарських комплексів. Це житло № 9 та прилеглі до нього господарські ями № 3б, 3в та 3д. Наступний комплекс включає у себе житло № 12, господарські ями № 3, 5, 6, 8, 13, 18, а також розташоване поруч із житлом відкрите вогнище № 1. Зазначені комплекси утворюють правий бік «вулиці». Лівий бік цієї «вулиці» складає дещо більша кількість комплексів.

Житло № 11 та розташовані поруч господарські ями № 4, 9 (Р. 9/98), 10 і котлован № 1; житло № 14, господарські ями № 14 (Р. 11/98), 16, 23 і вогнище № 2. Що ж стосується житла № 14, то автори розкопок, визначили його як приміщення виробничого характеру [Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с. 52—76]. Таке його трактування в цілому не суперечить зарахуванню цього комплексу до категорії житлових, адже використання майстерні під житло було доволі поширеним явищем у середньовіччі, і, на думку деяких вітчизняних учених, було проявом відособлення ремісників від основного масиву мешканців поселення, провідними заняттям яких були землеробство та тваринництво [Відейко, Терпиловський, Петрашенко, 2005, с. 130—132]. Що ж стосується жител № 13 та № 17, то з ними не вдалося пов'язати якихось господарських комплексів, причиною чого могла бути деструкція останніх спорудами пізніших епох (рис. 4, 2). Наведений опис взаємного розміщення житлових та господарських споруд можна пов'язати із садибою чи двором. Що ж стосується їх меж, то вони могли бути огорожені природною зеленою огорожею або тином чи огорожею з дощок. І хоча археологічні методи для фіксації останньої обмежені, все ж наявність її підтверджується згадками в писемних джерелах та етнографічних матеріалах.

Описане розташування виявлених об'єктів дозволяє вбачати у ньому елементи забудови наближеної до вуличної, оскільки вулицею в населених пунктах називається простір між двома рядами будинків для проходу та проїзду [Улица, 1970, с. 818]. Також на користь висунутого припущення свідчить і хронологія існування виявлених об'єктів. Поява житлових та господарських комплексів на цій ділянці посаду датується у межах X ст., а їх загибель припадає на початок XI ст., саме на той час, коли зазнає військового погрому сіверянська Лтава, опосередкованим свідченням чого є загибель зазначених споруд у пожежі, сліди якої зафіксовані у всіх, без винятку, будівлях.

У подальшому, приблизно із середини та кінця XI ст. і до XIII—XIV ст. цю ділянку посаду використовували переважно у побутових цілях, підтвердженням чому є значна кількість господарських ям різноманітного призначення. Що ж стосується житлових комплексів, то їх виявлено лише два (рис. 4, 3).

Таким чином, наведені відомості відносно розташування житлово-господарських комплексів на посаді сіверянської Лтави дозволяють співвіднести це поселення з тими, де прослідковано певну систему в раціональній організації життєвого простору, принаймні, у роменський час. Взаємне розміщення описаних комплексів свідчить на користь наявності планування максимально наближеного до вуличного.

Наразі варто зазначити, що певні початки планування простежені і на Великому Горнальському городищі. Там будівлі вишикувані по периметру стін оборонних споруд, утворюючи на ранньому етапі існування городища, у його центрі незабудований майданчик, який, на думку автора розкопок, слугував для проведення загальних зборів чи язичницьких свят [Куза, 1981, с. 27—28]. Також схожа на лінійно-рядову забудова простежена на городищі Титчиха боршевської культури [Москаленко, 1965, с. 61—62].

Розкопками ж 2007 р. виявлено дещо меншу кількість житлових комплексів роменської культури. Під час досліджень на Першотравневому проспекті, 21 виявлено п'ять житлово-господарських комплексів, які належать до пізнього етапу роменської культури. Виникнення будівель 1, 2, 5 датується рубежем X—XI ст., а їх загибель припадає на середину XI ст. [Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с. 41—45, 48—51, 60—72]. Інша будівля, житло 6, датується початком — другою чвертю XI ст. [Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с. 86—111]. У наступному розкопі, який був розташований практично поруч — на Першотравневому проспекті, 19, виявлено лише одне житло. Хронологічні межі його функціонування вкладаються в початок — третю чверть XI ст. [Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009а, с. 49—63].

Необхідно зауважити, що датування означених будівель, здійснене на підставі керамічного матеріалу, передусім імпортного давньоруського, підкріплюється і конструкцією печей. В усіх досліджених житлах, опалювальні споруди зводилися із принесеної глини, переважно із застосуванням прутчастого каркасу і завжди на певній відстані від стін котловану. За своєю формою вони наближені до овальних чи підковоподібних споруд. Відповідно до своїх конструктивних особливостей описані печі належать до типу II за О.В. Григор'євим, поява яких в роменському домобудуванні припадає на рубіж IX/X — першу чверть X ст. [Григор'єв, 2000, с. 48].

Стосовно території Миколаївської гірки, то за наявним матеріалами, можна стверджувати, що вона була освоєна сіверянами у господарських цілях. Під час проведених археологічних досліджень на її території виразних об'єктів роменської культури не виявлено. Одним із можливих пояснень цього факту, може бути їх руйнація в ході будівельної діяльності населення Полтави у XVIII—XIX ст., хоча в культурних напашаруваннях кераміка роменської культури зустрічалася на всій площі розкопу [Супруненко, Мироненко, Пуголовок та ін., 2008].

Отже, на підставі наявних сьогодні археологічних матеріалів видається доречним викремити в процесі розвитку Полтавського

сіверянського поселення принаймні два (умовні) етапи в заселенні цього центру нижньоворсклинських сіверян. Перший етап припадає на середину IX ст., коли сіверяни створюють укріплення на території Соборного майдану. Вони заселяють мис Старополтавської гори, який захищають із боку поля валом та ровом [Супруненко, 1999, с. 9]. До цього етапу належать рештки житлово-господарських комплексів виявлених як на майданчику городища, так і на місці одного із селищ-посадів. Датування цих комплексів здійснюється на підставі керамічного матеріалу, а також на характерних особливостях житлобудування того часу, а саме на конструкції опалювальних пристроїв (тип I). Також на користь того, що ця територія була освоєна сіверянами найраніше, свідчить і кількість знахідок салтівських імпортів та арабських монет другого періоду обігу куфічного срібла в землях Східної Європи. У подальшому, імовірно з середини X ст., розпочинається другий етап розвитку сіверянського центру. Він пов'язується із розширенням меж початкового поселення. Сіверяни заселяють Інститутську гору створюючи доволі щільну забудову на цій ділянці, з елементами вуличного планування [Пуголовок, 2007, с. 143—147]. Цей етап маркується появою характерної давньоруської кераміки, а також зміною в конструкціях печей — вони стають повністю виліпленими з глини, переважно із застосуванням каркасу, і що характерно, втрачають зв'язок із стінами котловану (тип II). На цьому етапі простежується відсутність знахідок салтівських речей у комплексах досліджених на Інститутській горі. У цілому це характерно для роменських пам'яток першої половини — середини X ст., коли їх кількість значно зменшується [Григорьев, 2000, с. 124]. Проте приблизно з останньої чверті X ст. деякими дослідниками відмічається новий салтівський імпульс на Пслі та Ворсклі, який пов'язується з міграцією частини салтівського населення після печенізького погрому та походу Святослава на Каганат [Приймак, 1999, с. 30—31]. Зокрема, до проявів цього імпульсу в Полтаві можна зарахувати появу ранньогончарних горщиків, що за орнаментациєю та технологією виробництва знаходять паралелі в матеріалах салтівської культури [Мироненко, 1999а, с. 50, рис. 1, 1, 2; Флеров, 1984, рис. 25], а також у характері опалювальних споруд. Мова йде про використання поруч із пічками вогнищ. Зокрема, таке поєднання простежено в житлах № 4/97, 12/98, 14/98, 17/98, досліджених на Інститутській горі [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с. 56; Супруненко, Кулатова, Приймак, 20001, с. 66—75]. Можливо, що із салтівською традицією має зв'язок і досліджене на Інститутській горі у 1998 р. поховання. Його особливістю є те, що воно здійснене у господарській ямі початку XI ст. [Артем'єв, 1999, с. 69], що не характерно

для поховального обряду роменської культури [Сухобоков, 1975, с. 71—74; Григорьев, 2000, с. 109—120]. Зібгана поза та орієнтація головою на захід знаходять аналогії серед поховань на Маяцькому селищі, зокрема із похованням у ямі 23 [Винников, Афанасьев, 1991, с. 100, рис. 42].

Отже, можна припустити, що із цим етапом і завершується формування території сіверянської Лтави, від середини X ст. всі елементи поселення співіснують до часу погрому у перших десятиріччях XI ст. Звісно, що запропонована схема розвитку Полтавського поселення з IX і до XI ст. не є кінцевою, і відповідає рівню розвитку джерельної бази. Вірогідно, що в подальшому, завдяки розробці більш чітких хронологічних схем та розширенню джерельної бази відбудеться й уточнення виділених етапів.

Наведений огляд планової схеми трьох різночасових роменських поселень дозволяє із впевненістю говорити про існування чітких закономірностей в процесі освоєння меж населеного пункту сіверянами. На ранньому етапі (городище Новотроїцьке) забудова поселення регламентувалася родинними зв'язками і здійснювалася на підставі лінійних закономірностей. Для наступного етапу, прикладом для якого є Донецьке городище, планувальна закономірність вже є дещо іншою — житла розташовані відповідно до лінійно-рядової забудови. Характерно, що між ними існували проходи шириною близько 5 м і більше. О.Г. Дьяченком висловлене припущення, що всі житла утворювали один ряд, який міг складатися з 25—30 будівель [Дьяченко, 1991, с. 42]. Варто зазначити, що поруч із кожним житлом виявлено господарську яму. Вірогідно, що таке взаємне розташування житла та господарської споруди свідчить про виділення меж садіб (житлово-господарських комплексів). Чіткіше існування таких житлово-господарських комплексів фіксується за матеріалами Полтавського поселення. Житла, які належать до пізньороменського етапу, оточені, переважно, декількома господарськими ямами. Найбільш показовим є житлово-господарський комплекс № 11, до складу якого, окрім ям, входила ще й господарська споруда. Стосовно ж розташування цих комплексів, то воно є наближеним до вуличного.

Відповідно до матеріалів, отриманих в результаті аналізу характеру забудови поселень сіверян, видається слушним звернутися до матеріалів сусідніх територій, а саме до Київської Русі на заході та до Хозарського каганату на сході.

Розпочнемо огляд із територій, які входили до складу Каганату. Рештки садібної забудови були виявлені С.О. Плетнєвою під час досліджень Дмитрієвського археологічного комплексу. На одному із прилеглих до городища селищ у підніжжя Миронової гори, в результаті розкопок виявлені рештки житлових та

господарських будівель, які розташовані хаотично, але дослідниця зуміла виділити декілька дворів, хоча, на її думку, і досить умовних. Такий двір складався з декількох жител, господарських споруд та ям. У кожному такому дворі виділялося житло з гончарним колом, яке, на думку С.О. Плетнєвої, було центром такого комплексу [Плетнева, 1989, с. 60—61].

В іншому регіоні Хозарського каганату — степах Надднічч'я — поява садиб, на думку Л.І. Красильнікової, свідчить про перехід до осілості та виникнення окремого господарства з правом його власників на окрему частину селища. Спираючись на археологічний матеріал, встановлено приблизний розмір таких садиб, що складає 50—60 м. Аналізуючи будівлі, що супроводжують житло, припускається наявність трьох типів садиб, а саме: простих, до яких входило виключно житло та невеликий простір навколо нього; садиб із житлами та господарськими спорудами, побудованими окремо від нього; садиб аналогічних до другого типу, але ще й із наявністю будівель ремісничого призначення. Датуються такі комплекси IX ст.

Стосовно планіграфії поселень, то виявлено наявність двох варіантів планування селищ, яке в цілому залежало від рельєфу місцевості: кутовий; порядок розміщення у вигляді півкільця; лінійний, за якого споруди розташовано з елементами вуличного планування [Красильнікова, 2005, с. 13—15].

Традиційно археологи, які досліджували генезу східнослов'янських міст, пов'язували появу вулиць та садибної забудови з утворенням Київської Русі. Вулиці мали вигляд проїздів поміж двох рядів огорожі, що оконтурювали садибу, будівлі якої розташовували, як правило, у глибині двору. Що ж стосується напрямку вулиць, то в переважній більшості він залежав від умов місцевості. Вулиці сходилися до головної торгової площі, до міських воріт або ж до дитинця. Головним елементом забудови давньоруського міста вважалася садиба, поява якої в планувальній системі міста припадає на X—XI ст. [Кутовой, 1984, с. 67]. Відносно планування та забудови садиб відмічались ознаки майнової диференціації. Садиба пересічного мешканця давньоруського міста розміщувалася на невеликій земляній ділянці і складалася із власне помешкання та господарських споруд розташованих поруч [Асеев, 1969, с. 20—22].

Таким чином, відштовхуючись від отриманих матеріалів, можна припускати, що роменське поселення, як і взагалі слов'янське, від початку свого існування мало чітку закономірність у розміщенні жител на його території. Інша річ, що із плином часу такі закономірності змінювались. Цілком імовірно, що зміна планування поселення — поява садиб — пов'язана із розпадом родоплемінного ладу, який завершився на рубежі X—XI ст. [Фроянов, 1996, с. 292].

Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 69—72.

Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі. — К., 1969.

Байбуурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л., 1983.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Середньовічна історія Полтавщини (V — перша половина XVI століття). — Полтава, 2004.

Борисевич Г.В., Узанов А.А. Микрорельєф и грунт как вспомогательные источники для реконструкции этапов застройки Новотроицкого городища // Методы естественных наук в археологии — М., 1987. — С. 56—61.

Винников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции). — Воронеж, 1991.

Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000.

Дьяченко А.Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX — начале X в. // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 37—43.

Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. — Курск, 2005.

Колода В.В. Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця // АЛЛУ. — 2005. — № 1—2 (17—18). — С. 72—81.

Коротя О. Використання скіфських городищ у ранньослов'янський та давньоруський час // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. — Чернівці, 2004. — С. 50—52.

Красильнікова Л.І. Будівлі салтово-маяцької культури Надднічч'я: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005. — 22 с.

Кропоткин В.В. О топографии кладов куваческих монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 111—117.

Куза А.В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 6—39.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X—XIV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 47—68.

Кутовой А.И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город: Материалы Всесоюз. археол. конф., посвящ. 1500-летию города Киева. — К., 1984. — С. 65—67.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961 (МИА. — № 104).

Ляпушкин І.І. Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 р.) // АП УРСР. — 1949. — Т. I. — С. 58—75.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы: Передрук: Вид. 2-е, репр., доп. — Полтава, 1995. — Препринт, вип. 9.

Макаренко М.О. Городище Монастирище // Научный сборник Исторической секции ВУАН. — К., 1926. — Т. 19. — С. 3—23.

Мироненко К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави (за

розкопками 1997—1998 рр.) // ПАЗ — 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень). — Полтава, 1999. — С. 49—55.

Москаленко А.Н. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону. — Воронеж, 1965.

Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М., 1970.

Персов Н.Е. Относительная хронология жилищ городища Новотроицкого // Вестн. МГУ. — 1991. — Серия 8: История. — Вып. № 4. — С. 77—86.

Петрашенко В.О. Архитектура поселень у слов'янський та давньоруський час. VIII—XIII ст. // Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — К., 2005. — С. 115—160.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). — М., 1989.

Плетнева С.А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья (IV—XIII века). — Воронеж, 2003.

Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 11—19.

Пуголовко Ю. Про планування посаду літописної Лтави у X — на початку XI ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернівці, 2007. — С. 143—147.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава, 1998.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовко Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. — Київ; Полтава, 2008.

Супруненко О.Б., Пуголовко Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ; Полтава, 2008. — Частина перша.

Супруненко О.Б., Пуголовко Ю.О., Мироненко К.М. та ін. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора — Київ; Полтава, 2009. — Частина друга.

Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави за даними археологічних досліджень) // ПАЗ — 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень). — Полтава, 1999. — С. 9—27.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛУ. — 2001. — № 1 (9). — С. 52—76.

Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.

Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Левобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.

Флеров В.С. Маяцкий могильник // Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции. — М., 1984. — С. 142—199.

Фроянов И.Я. Рабство и данничество у восточных славян. — СПб., 1996.

Шерстюк В.В. Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2 (21—22). — С. 13—31.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н. э. — К., 1985.

Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Левобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — С. 34—46.

Юренко С.П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 63. — 13 арк.

Янин В.Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. — М., 2009.

Ю. А. Пуголовко

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ ПЛАНИРОВКИ ПОСЕЛЕНИЙ РОМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается характер планировки поселений роменской культуры на материалах Новотроицкого и Донецкого городищ, а также Полтавского поселения, которые относятся к раннему, среднему и позднему этапам развития культуры соответственно. В результате анализа плановой схемы разновременных поселений были выявлены четкие закономерности в процессе освоения границ населенного пункта, которые трансформировались в результате социальных изменений в северянском обществе.

Yu. O. Puholovok

NATURE OF SETTLEMENT PLANNING IN ROMENSKAYA CULTURE REVISITED

The planning characters of romenskaya culture settlement are examined in the article. Analysis based on materials of three noncontemporaneous hillforts (Novotroitske, Donetsk, Poltava). In result of the settlements plans analysis were identified clear patterns in the development of settlement territory. Changes in the severyan society.